

que cruza las dos cosas» (p. 265-266). Así, considero que una lectura atenta y profunda del binomio formado por habitar y gobernar ha de pasar por constatar que la fuerza práctica se desarrolla en este intersitio no excluyente, desconfiando de interpretaciones puramente dicotómicas.

En suma, y sin perjuicio de cualquier observación crítica, *Habitar y gobernar* entrega lo que enuncia en su subtítulo:

Inspiraciones para una nueva concepción política. Y lo hace no como un bloque ensayístico de ítems contabilizados y contornos delimitados, sino más bien en forma de rapsodia, de ensamblaje polifacético que recoge lo diverso sin ocultar sus tensiones y que presenta la revolución en el siglo XXI como una potencia que exige ser repensada y transformada, pero no abandonada.

Héctor Jiménez García

Universitat de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1460>

HANUS, Gilles (2021)

Relief de la mémoire: Théorie des trous de mémoire

Montreal: Liber, 216 p.

ISBN 978-2-89578-752-5

Gilles Hanus és professor d'institut (*Lycée*) a França i director dels *Cahiers d'études lévinassiennes*. Fou deixeble de Benny Lévy, l'antic cap de la Gauche Prolétarienne i secretari de Jean-Paul Sartre. La seva obra, des del primer llibre l'any 2007 titulat *L'Un et l'universel: Lire Levinas avec Benny Lévy* (Verdier), es pot definir com una lectura profunda i dialogant dels autors del pensament jueu, particularment Spinoza, Rosenzweig, Buber, Levinas i Benny Lévy.

En aquest llibre, Hanus s'ocupa de la memòria. Podríem pensar que es tracta d'una temàtica filosòficament recurrent i fins i tot tòpica. Tanmateix, l'originalitat en el plantejament de la pregunta inicial i el desenvolupament de la seva reflexió converteixen aquest text en una referència imprescindible. Hanus delimita un aspecte particular de la filosofia de la memòria: els forats de memòria (*les trous de mémoire*). La portada del llibre enfila aquesta qüestió: es tracta d'un quadre pintat per Christian Bonnefoi titulat *La Dispute de Barcelone*. La Disputa de Barcelona fou una confrontació dialèctica

que tingué lloc al Palau Major de la Ciutat Comtal vora l'any 1263. Enfrontà dues figures de l'època: el rabí Moses Ben Nahmanides i un convers, Pau Cristià. La victòria de Nahmanides, defensat pel rei Jaume I, marcaria els inicis de la violència contra la comunitat jueva de Barcelona. Aquest episodi de la vida a la ciutat és un bon exemple del que ha quedat oblidat en la història comuna. La portada del llibre assenyalà dos problemes majors que l'autor abordarà: les formes d'actualització de la memòria i l'articulació del pensament filosòfic amb el pensament jueu.

Hanus es pregunta com és que el supòsit de les filosofies de la memòria sigui que calgui recordar-ho tot: «Aquest presupòsit mereix ser interrogat. D'on prové la idea que la normalitat seria recordar-ho tot, sense que se'ns escapi res? D'on ve aquesta aproximació implícita entre la memòria i l'acumulació? [...] En cap cas la memòria és estrictament estàtica o conservadora, mai no enregistra passivament ni reté integralment» (p. 15). Partint, doncs, d'una idea dinàmica i nòmada de la

memòria, variada com un paisatge de muntanya o com les dunes d'un desert, Hanus decideix abordar la qüestió utilitzant la metàfora de l'orografia i el relleu. Per aquest motiu, cada capítol du el nom d'un accident geogràfic: plana circular, obaga, foliació, rifts i fractures, cims, rius, arxipèlags i magma. La metàfora dels relleus permet que l'autor aprofundeixi en cadascuna de les idees que proposa, sempre partint de la consideració de la memòria com una discontinuïtat constitutiva. El filòsof fa una feina d'exploració del terreny, feina de geòleg o de geògraf. Albira l'horitzó i analitza les corbes tot destriant-ne les irregularitats amb una mirada fina.

Hanus fa avinent que la memòria dels objectes o dels esdeveniments és una memòria activa, és a dir, retorna per actualitzar les experiències, que es reinventen perquè es reiteren o es repeteixen. Per això la memòria com una forma d'acte deixa enrere traces i restes de l'operació, que es poden recuperar en altres formes i moments de restitució parcial. La reflexió sobre el paper de l'anamnesi (des de Plató i des de la interpretació de J. P. Sartre, pàgines 54-59) serveix a l'autor per concretar la idea del forat de memòria: «[...] un saber que hem sabut sense aconseguir saber què hem sabut, quan som incapaçs d'actualitzar-lo més que des del record del fet que el sabíem. El saber llavors queda abatut d'astorament, objecte d'una memòria inerta que no serveix de cap ajut» (p. 59). Per això dirà Hanus: «La interiorització necessària per adquirir un saber no ha pas de ser concebuda només com una concentració en si mateixa, com una assimilació i, en el fons, com una identificació de la cosa sabuda amb qui la coneix, sinó també com la capacitat de sostenir-la enfront d'algú altre. L'anamnesi conté aquests dos moments: el de la contracció i el de l'expansió» (p. 59).

Aquesta obertura de la memòria al saber i a l'altre interessa els qui ens dedi-

quem a la filosofia de l'educació: obre perspectives per definir l'acte educatiu com una presa de consciència de les discontinuïtats —i de les possibilitats— d'una dinàmica del saber oblidat i reactuat amb els altres, en aquest moment d'expansió del coneixement de què parla Hanus. També la lectura com a experiència queda tocada per aquest punt de vista: «Llegir un text no és mai fixar-lo, sinó, al contrari, posar-se novament en moviment pel seu contacte. D'altra banda, passa el mateix amb l'anamnesi, de la qual la lectura és una de les formes essencials» (p. 60). Si considerem la memòria com una possibilitat de rescatar parcialment la «intensitat enclotada en el passat», potser la traducció al català dels *trous de mémoire*, encara que literalment podríem dir-ne *forats*, hauria de decantar-se més aviat per *clot*. El clot ens fa ensopegar, però no és el forat per on podem escolar-nos o enfonsar-nos. La irregularitat del terreny no ens fa desaparèixer, sinó vacil·lar. L'anamnesi seria aquesta vacil·lació de la rememoració que actualitza records i destil·la «la intensitat del passat des del seu caràcter actual» (p. 71). En certa manera, aquesta és la raó que fa dir a Benjamin que la infantesa queda per fora del temps, i a Levinas, que hi ha un més enllà de la memòria com a objecte d'anamnesi, de revelació.

El capítol 9, «L'escorça i el magma», inicia la transició des de la filosofia vers el pensament jueu per mitjà del concepte de revelació: «La revelació no és la transmissió d'un contingut fix que caldria rebre per un gest de submissió o per un esforç de coneixement; es manifesta per l'acte en el qual un subjecte queda desbordat, pensa quelcom que no prové d'ell mateix, o més aviat que, en no provenir d'ell mateix, s'hi troba malgrat tot perquè el pensa» (p. 82). En aquest punt d'inflexió una mica sobtat, que sorprèn a qui llegeix i s'ha avesat a l'estil i a l'orientació dels capítols anteriors, Hanus reprèn la qüestió del text i el seu comentari —les

múltiples lectures que ofereix— des de la referència al Talmud. Ens hem allunyat aquí dels Diàlegs de Plató. La finalitat és contraposar l'anamnesi dels grecs a l'abordatge en el treball del Text de la revelació del pensament jueu: «Un comentari és en el fons el testimoni d'un clot de memòria sota l'aparença d'un text continu. Implica en realitat la discontinuïtat de la narració i posa en marxa una veritable desconstrucció narrativa, descomponent el text, puntuant-lo novament, modificant l'ortografia d'un mot per suscitar-ne un sentit desaparegut [...]» (p. 83).

Els darrers capítols tracten la qüestió de les lectures i l'estudi, considerades en llur qualitat de discontinuïtats allunyades de qualsevol hàbit de lectura, hàbit que cal fragmentar. Especialment interessant és la referència a Bahya, rabí andalús dels segles XIII i XIV, en la seva lectura de la història de les ofrenes de Caïn i Abel a Déu. La memòria, en aquest context, pot ser definida com una «saturació de relats superposats» (p. 90). El capítol 10 ja no

porta un títol orogràfic o de relleu. Es diu «La figura de Noé» i desenvolupa una reflexió molt suggeridora per al moment contemporani: Noé com a supervivent del diluvi: «Li caldrà, doncs, superar el que causà la pèrdua d'altres homes com ell. Tot supervivent està cridat a no viure sota el pes d'allò de què s'ha escapat, sinó a viure amb més força» (p. 104). Per això —dirà Hanus— «L'expressió “fill de Noé” designa aquell en qui el clot de memòria suscita reminiscències que no poden adquirir cap dimensió i que abandonen la seva forma onírica per la via de l'estudi» (p. 106).

És així com els clots de memòria fan d'agulla en una màquina de cosir, capaç de foradar a la vegada que permet enfil·lar i superposar els teixits. El corollari del llibre de Gilles Hanus, complex i profund, en el qual cada frase i cada paràgraf, encara que semblin escrits senzillament, tenen un pes i una densitat considerables. És, en definitiva, una apologia de l'immemorial en el sentit de Levinas.

Anna Pagès

Blanquerna – Universitat Ramon Llull

<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1466>

CASTRO, Rodrigo y CHAMORRO, Emmanuel (eds.) (2021)

Para una crítica del neoliberalismo: Foucault y Nacimiento de la Biopolítica

Madrid: Lengua de Trapo, 538 p.

ISBN 978-84-8381-265-5

El libro que nos ocupa es un abordaje transversal a las implicaciones filosóficas, éticas y políticas del curso que Michel Foucault impartió entre enero y abril de 1979 bajo el nombre de Nacimiento de la Biopolítica, el cual, como sabemos, completa al anterior (Seguridad, Territorio, Población) y ambos conforman la conceptualización de lo que acostumbra a conocerse como *biopolítica*, pero que

sería más acertado llamar *teoría de la gubernamentalidad*, sobre todo por las derivas posteriores que ha tenido el signifiante anterior. Este curso es importante, porque trata del liberalismo y del neoliberalismo y ha dado pie a múltiples confusiones y malentendidos con respecto a las interpretaciones de su lectura en la trayectoria ético-política de Michel Foucault. A mi modo de ver, los coordinadores hacen